

XV. -XVI. Yüzyıllarda Çukur-Saad Bölgesinde Ermeni Feodal Zümresinin Varlığı Konusunda İddialar ve Tarihi Gerçekler

Vüsal Bakışov*

Özet

Bu makale Sovyet ve onun bir parçası olan Ermeni tarihçiliğinde Azerbaycan'ın ortaçağ döneminin tarihinin sabte noktaları ve bölgede "tarihsel Ermeni varlığının" ispatlamasına hizmet eden sözde kavramlardan olan XV-XVI yüzyıllarda Çukur-Saad bölgesinde Ermeni feodal zümresinin varlığı konusundaki iddiaların araştırılmasına adanmıştır. Makalede döneme ait tarihi kaynaklarda yer alan bilgiler temelinde bu iddiaların geçersizliği vurgu yapılmakla, XV yüzyılda ve daha önce bölgede tarihsel köklere dayanan herhangi bir yerel Ermeni toprak mülkiyetinin mevcut olmadığı Ermeni Katolikliğinin ve ayrı ayrı Ermenilerin edindikleri mülklerin sadece 1431 yılından sonra bu arazide yaşayan yerli Türk-Müslüman mülk sahiplerinden alınması yoluyla elde edildiği belirtiliyor. Belirtiliyor ki, seçkin Azerbaycan tarihçisi S.A.Memmedov kendi araştırmalarında tarihsel kaynaklardaki bilgileri genelleme yaparak belirlemiştir ki, Ermeni dini kurumları ve ayrı ayrı Ermeniler tarafından 1431 yılından 1680 tarihine kadar olan dönemde bölgede yaşayan Türk-

Müslüman nüfustan 203 tümen 666 dian ve 10 şahıya 17 köyde 68 dank arazi alınmıştır. Şimdiye kadar Sovyet-Rus-Ermeni tarihçileri tarafından büyük sabtekarlıkla o dönemde bölgede iktidarda olan Türk asıllı hükümdarların politikaları sonucunda Ermeni feodal zümresinin kaldırılması konusundaki sözde iddialarına gelince, makalede tarihi kaynaklarda yansıtılan olgular temelinde araştırılan dönemde Ermeni feodal zümresinin iptal edilmediği, aslında Ermeni feodal temsilcilerinin ("terlerin") "vakıf" ve "muaf" kurumların verdikleri avantajlardan yararlanarak kendi ekonomik-siyasi çıkarları için şekil değişerek rubani-feodal mensuplarına ("paronter") dönüşmeleri vurgulanıyor ve bu şekil değişme sonucunda da bölgede çok kısa zaman içinde mevcut olmuş ayrı ayrı Ermeni toprak mülkiyetinin Ermeni mülk sahibi topluluğunu biçimlendirmeden, Ermeni rubani feodallere dönüşükleri belirtiliyor.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çukur-Saad, Safevi, Türk, Ermeni.

Yirminci yüzyılın son on yılı içinde sömürge zulmüne son konulduktan ve Azerbaycan'da siyasal bağımsızlık eski haline getirildikten sonra Azerbaycan tarihinin karanlık sayfaları incelenir ve tebliğ edilmektedir. Tarih biliminde yaklaşık 200 yıllık Tekel döneminde Azerbaycan tarihinin önyargılı biçimde sunulmuş önemli bir parçası hem de Çukur-Saad yöresinin tarihi ile ilgilidir. Genellikle, son iki yüzyıl içinde yaşanan jeopolitik değişimler sonuçta bir bütün olan Azerbaycan'ın güneye, kuzeye ve batıya bölünmesine, dilimizde tarihi gerçekliklerle çelişen "Güney Azerbaycan", "Kuzey Azerbaycan" ve "Batı Azerbaycan" olarak yeni ıstılahların belirmesine neden olmuştur. Bu açıdan Güney Azerbaycan, Borçalı, Derbent, Karabağ, Nahçıvan ve Batı Azerbaycan tarihi ile ilgili olan konuların kurgusal görüşlere eşleştirilmeden yeniden incelenmesi ve tanıtımı Azerbaycan tarih bilimsel ve ulusal devlet önünde duran önde gelen vazifeler arasındadır. Şöyle ki, bir bütün olan Azerbaycan'ın bölünmesi süreci hiç de 1813 yılının Gülüstan ve 1828 yılı Türkmençay anlaşmaları ile sona ermedi. Rus işgali ve esareti

(*) Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü. e-mail: ofis_dpseki@mail.ru

döneminde Azerbaycan'ın Arazdan kuzeyde bulunan bölümü daha birkaç kez parçalanmaya tabi tutuldu. Derbent Rusya'ya, Borçalı toprakları Gürcistan'a verildi. Geçmiş Azerbaycan toprakları pahasına tarihte bu zamana kadar mevcut olmamış, işgal, soykırım ve sınır dışı amelleri nedeniyle "Ermenistan" adlandırılan bir devlet oluşturuldu.

Rusya esaretinde olduğu dönem boyunca Azerbaycan halkı sayısız katliamlara maruz kalmış, Azerbaycan Türkleri tarih boyunca kendilerine ait topraklarından kovulmuş, yüzlerce maddi kültürel anıtına taciz edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan halkının tarihinin, soy kökünün onun manevi varlığının unutturulması doğrultusunda sürekli ve etkin bir politika yürütülmüştür. Rus şovenistlerinin amacı kaybettiğimiz, fakat milli zihniyetimizde ve kan hafızamızda yaşattıklarımızı da imha etmek, bizi mankurt zihniyetli, meçhul bir halka dönüştürmek idi. Bu açıdan Sovyet ideolojisinin stratejik alanları gibi sosyal bilimlere, bilhassa, tarih ve filoloji bilimlerine, bu bilim dallarında belli "araştırmacıların" resmi ideolojiye uygun hükümlerinin tekelci pozisyonlar kazanmasına büyük önem veriliyordu.

Sömürge esareti döneminde, bilhassa Bolşevik diktatörlüğü yıllarında Azerbaycan edebiyatçısı ve tarihçi için masallardaki "kırkinci odalara" benzer, fakat bu "odalarla" kıyasla daha uyanık şekilde korunan ve yasaklanan konular mevcuttu. Oysa "Sovyet tarihçileri" olarak adlandırılan Ermeni ve Rus tarihçilerine faaliyet özgürlüğü verilmiş, onlar için tenkit dışında olan bilimsel ortam oluşturulmuştu.

Sovyet tarih ilminde Azerbaycan'ın ortaçağ tarihi dünyanın XX. yüzyıl siyasal haritasına nazaran bölünerek araştırma yapılmış, devlet olma, imparatorluk çıkarları için Azerbaycan halkının tarihi sahteleştirilmeğe tabi tutulmuştur. İşte bu yaklaşım sonucu olarak Çukur-Saad toprakları "Doğu Ermenistan" olarak sunulmuş, 1918'de Azerbaycan top-

rakları pahasına "Ermenistan" oluşturulduğu gibi, Azerbaycan tarihinin sahteleştirilmesi nedeniyle "Ermeni Tarihi"nin yapılandırılmasına çaba gösterilmiştir. Bu noktada şöyle bir ilginç soru ortaya çıkmaktadır, "Ermenistan" devleti sadece 1918'de tarihi Azerbaycan toprakları pahasına oluşturulduğu halde, neden yörenin eski ve ortaçağ tarihini "incelemiş" Sovyet tarihçilerinin eserlerinde bu arazi "Ermenistan", çoğu zaman ise "Büyük Ermenistan" uydurmasına göre "Doğu Ermenistan" olarak sunulmaktadır. Tarihe olan işte bu tür önyargılı ve haksız bakışın sonucudur ki, Sovyet zamanında yazılmış ve yayınlanmış eserlerin çoğunda konuya tamamen önyargılı bir yaklaşım göze çarpmaktadır.

Bu anlamda tüm Azerbaycan'ın bir parçası olan Çukur-Saad yöresinin tarihinin yeniden incelenmesi yörenin sosyal ve ekonomik hayatının önemli makamlarına ait konulara yeni bakışın ortaya konulması geçmiş gerçeklerin dünya kamuoyuna duyurulması açısından tarih ilmimiz için önemli aciliyet arz ediyor ve çağdaş dönemin taleplerinden doğmuş labüd zarurettir.

Bu açıdan şimdiye kadar Sovyet-Rus - Ermeni tarihçileri tarafından zorunlu ve büyük sahtekarlıkla bölgede "tarih boyunca" Ermeni varlığının kanıtı için ileri sürülen ve Çukur-Saad yöresinin sosyal ve ekonomik tarihinin önemli yönlerinden biri, "eski tarihsel kökleri" olan Ermeni feodal zümresinin var olduğuna dair değerlendirmelere tutum bildirmeleri ve onun asılsızlığının tarihi kaynaklarda yer alan olguların yardımı ile ispatı önem arz etmektedir. Bu konseptin adaylığı, onun korunması ve tanıtımı her veçhile Komple Azerbaycan'ın bir parçası olan ve tarihin tüm dönemlerinde Türk nüfusun mutlak çoğunlukta olduğu Kuzey-Batı Azerbaycan topraklarının Ermenistan, daha net söylersek Doğu Ermenistan olarak göstermeye çalışan Sovyet, Rus ve Ermeni tarihçilerinin kendi sahte bilimsel etkinliklerinde önlerine sürdükleri temel görevlerden biriydi. Şunu da belirtmek gerekir ki, son yıllarda Azerbaycan tarihinin

öğrenilmesi alanında canlılık, bir takım değerli bilimsel araştırma çalışmalarının yayını, tarihi gerçeklerin dünya kamuoyuna duyurulması ve tanıtım alanında çabaların artması gözlemlense de, biz milli tarih biliminde Batı Azerbaycan sorununa yaklaşımda halen ilginç tutumlarla karşılaşılıyor. Kanaatimizce, bugün yöreni Batı Azerbaycan adı altında incelemenin kendisi bir anlamda olmayan doğruluk gibi değerlendirilmeli, bu konunun yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bugün Batı Azerbaycan adlandırdığımız arazi Komple Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğundan Batı Azerbaycan değil, aslında Kuzey-Batı Azerbaycan olarak isimlendirilmelidir ve mıntikanın sadece XIX. yüzyılın 30'lu yıllarından - Gülistan ve Türkmençay sözleşmelerinden sonraki dönemden itibaren Batı Azerbaycan diye adlandırılması doğru olurdu.

Sovyet tarihçiliğinde geçmiş Azerbaycan topraklarının Ermenistan veya Doğu Ermenistan gibi isim verilmesinde iki şahsın - İ.P. Petruşevski ve A.D. Papazyan etkinliği bilhassa seçiliyor. Bölgeye sahipliğimizi ve bu arazilerin eski Türk toprakları olmasını bilimsel olarak ispat eden tabanlı olgular A.D. Papazyan tarafından "Matenadaranın Farsça belgeleri" ismi altında basılan serinin her üç sayısında yansımaktadır. Bu kitaplarda yer alan belgelerin hemen hemen her bir çoğunluğunda Türk kökenli etnotoponim, toponim, hidronim, oykonim vb. isimlerle ve burada eski dönemlerden yaşamış Türk boyları ile ilgili bilgilerle karşılaşılıyor¹ ki, bu da bize bölgede dönüp duran demografik gelişmeleri yakından takip etmeye olanak sağlıyor.

İ.P. Petruşevski'nin "Oçerki po istorii feodalnix otnoşeniy Azerbaydjana i Armenii v XVI - naçale XIX vv"² adlı eseri Safeviler devletinin sosyoekonomik tarihinin ve son ortaçağda toplumun gelişme düzeninin öğrenilmesine önemli ölçüde yardımcı oluyor. Fakat, eserin not düşülmesi gereken en önemli kusuru geçmiş Azerbaycan topraklarının bir bölümünün uydurma "Ermenistan" olarak

sunulmasıdır. İ.P. Petruşevski'nin dayandığı hiçbir geçmiş belgede "Ermenistan" veya "Kafkasya Ermenistan'ı" ıstılahlarına bir kere de olsun rastlanmadığı durumlarda, eserde "Ermenistan" veya "Kafkasya Ermenistan'ı" ıstılahlarının kullanılması şaşkınlık uyandırıyor. Kanaatimizce, bu, Rusya İmparatorluğu'nun varisi olan Sovyet İmparatorluğu'nun geliştirmeğe çalıştığı uydurma "Büyük Ermenistan" görüşünün tebliğine hizmet ediyordu. Doğal olarak böyle bir soru ortaya çıkmaktadır ki, eğer Çukur-Saad toprakları "Kafkas Ermenistan'ı" veya "Doğu Ermenistan"dırsa, o zaman bu "Ermenistan"ın Kafkasya dışında bulunan batı bölümü nerede bulunmaktadır? Böyle çirkin ve sahte "kavram"ı uydurup devriyeye sokmuş ideologlar bu "sorun"un her zaman tartışma konusu olması girişiminde bulunmuşlar. Onlar bununla tarihi Türk toprakları olan Anadolu ve Azerbaycan topraklarından toprak iddiasında bulduklarını sergiliyor, insanların düşüncesinde "Büyük Ermenistan" kavramını oluşturmaya ve geliştirme girişiminde bulunmaktadırlar. Bu açıdan biz İ.P. Petruşevski'nin tarihi Azerbaycan topraklarını "Ermenistan" olarak sunmuş ilk yazarlardan, imparatorluk amaçlarına hizmet etmiş bu kavramın kurucularından, "fikir babalarından" biri olduğunu söyleyebiliriz. İ.P. Petruşevski'nin şahsında Sovyet tarih ilminde orta çağ Azerbaycan tarihinin incelenmesinde tekeli konuma ve belirleyici söze sahip olan yazarların varlığı milli tarihçilerimiz için geçilemez düzeye dönüşmüş, Azerbaycan tarihçileri de meseleye böyle bakmak zorunda kalmışlardır. İşte bu zorlamanın sonucudur ki, Sovyet döneminde tarihçilerimiz tarafından yazılmış bir takım araştırma eserlerinde Çukur-Saad bölgesi "Ermenistan" veya "Doğu Ermenistan" olarak sunulmuştur. Başka bir deyişle, siyasi açıdan bağımlı ülkede bağımlı tarih bilimi mevcut olmuştur.

- (1) Persidskie dokumenti Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp II (1601-1650). Erevan: AN Arm.SSR, 1959, 592 s.; Persidskie dokumenti Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1956, 314 s.; Persidskie dokumenti Matenadarana II.Kupçie Sost. A.D.Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1968,642 s.
- (2) Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnix otnoşeniy Azerbaydjana i Armenii v XVI - naçale XIX vv. L.L.QU , 1949, 382 s.

Bu anlamda ortaçağda tam olarak XV-XVI- yüzyıllarda bölgede artık “eski tarihi kökleri olan” Ermeni feodal zümresinin varlığı ve o dönemde bölgede iktidarda olan Türk asıllı hükümdarların yürüttüğü politikaları sonucunda Ermeni feodal zümresinin iptali ile ilgili iddialar bölgede “tarihsel Ermeni varlığının” kanıtı açısından ileri sürülen sahte kavram olmak üzere, ona tarihi kaynaklarda yer alan olgular temelinde bir tutum sergilemesi son derece önemlidir. İşte bu nedenle de bu makalemizde bu hususa özen göstermeğe karar verdik. Sovyet tarihçiliğinde bu kavramın kurucularından ve aktif propagandacılarından biri A.D. Papazyan’dır. Öyle ki, “Büyük Ermenistan” ideolojisine sadakati ile seçilen ve onun propagandası doğrultusunda, hem de Azerbaycan tarihinin sahteleştirilmesi alanında “önemli ölçüde iş” görmüş A.D. Papazyan bölgede iktidarda olan sülalelerin amaçlı politikanın sonucu olarak Ermeni toprak mülkiyeti şeklinin iptali ve bununla da yerli Ermeni feodal zümresinin ortadan kaldırılması mülahazasının en sıcak ve sıkı taraftarlarından biri olmakla, “XVI-XVII. yüzyıllarda Doğu Ermenistan’da Tarımsal ilişkiler” adlı kitabının komple bir bölümünü bu hususa ayırmıştır.³ Yazar yazılarında XV-XVI. yüzyıllarda bölgede iktidarda olan Türk-Müslüman hakimlerinin “bey-tül-mal” enstitüsünün yardımıyla Ermeni feodallerini sıkıştırarak, topraklarının benimsendiğini, sonradan bu toprakların yüklü sayıda rüşvet veya alış-satış yoluyla önceki sahiplerine geri verildiği iddiasında bulunuyor.

Aynı yazar tarafından toplanarak 1968 yılında “Kupçie” adı altında yayınlanmış, Matenadaranın Farsça belgeleri serisinden olan ve içeriğinde 27 belgeyi içeren kitapta yer alan tarihi gerçekler onun bu önermelerinin yanlışlığını ve sahteliğini tam açığa çıkarıyor. Öyle ki, söz konusu kitaba dahil edilmiş belgelerin hepsi alış, satış, bağışlama ve yabancılaştırma işlemlerine ilişkin şeriat ilkeleri temelinde düzenlenmiş noter belgelerden oluşmak üzere, içeriğinde top-

rak mülkiyet hakkını tespit eden, mülkiyet ilişkilerini düzenleyen yasal düzenlemeler - kabaleleri(Tapu) ihtiva ediyor. Dolayısıyla da bu kitap “Kupçie” adı altında yayımlandı. Bu kitaplara dahil edilmiş belgeler araştırılan dönemde bölge nüfusunun maişetini, yürüttüğü tüm vergi ve mükellefiyetler birikimini, onların yürütme mekanizmasını, “muaf” - vergi dokunulmazlığı tesisatını, onun uygulama alanını ve hukuki temellerini, Safevi finans kurumunu, toprak mülkiyet biçimlerini ve mülkiyet ilişkilerini, onların tezahür biçimlerini, kalkınma dinamiğini izlemeye, Safevi şeriat-noter kontrollerinin etkinliği, çalışma prensipleri, kırtasiye ve büro çalışma düzeninin organizasyonu vb. hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Bu belgelerle tanışma sırasında birçok durumlarda onların yapısal ve şekil açısından birbirlerine çok benzer şekilde tasarlanmış olduğunu söylemek mümkündür. Kabaleler(tapular) gerçekleştirilmiş pazarlık yapma işlemi ile yanı sıra, genel olarak yabancılaştırma süreci, yabancılaştırılmış arazi, onun sınırları, satan ve alan taraflar vb. hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Bu bilgiler araştırılan dönemde bölgede mevcut olan mülkiyet biçimleri ve mülkiyet ilişkilerinin tüm tezahür şekillerini incelemeye ve takip etmeye olanak sağlar. Tuhaf yanı burasıdır ki, A.D. Papazyan yayınladığı “Kabale”lere yazdığı “Giriş” de Çukur-Saad topraklarında hem araştırılan, hem de önceki dönemlerde mevcut olmuş mülklerin burada yaşayan yerli Türk-Müslüman ev sahibi zümrenin temsilcilerine ait olduğunu kabul eder.⁴ İşte bu belgelerden yola çıkarak kararlılıkla söylemek gerekir ki, birçok tarihibçilerin, özellikle de A.D. Papazyan’ın iddialarının aksine 1431 yılından önce Çukur-Saad topraklarında Ermeni feodal zümresinin varlığı söz konusu olamaz. Belirtilen kitapta yer alan şeriat -noter tutanaklarına- kabalelere atıfta bulunarak Ermeni dini kurumları ve ayrı ayrı Ermeniler tarafından sonraki dönemlerde elde edilmiş tüm mülklerin bu bölgede yaşayan yer-

(3) Papazyan A.D. Aqrarnie otnoşeniya v Vostoçnoy Armenii v XVI-XVII vekax. Erevan : AN ARM. SSR, 1972, s. 64-80

(4) Persidskie dokumenty Matenadarana II.Kupçie Sost. A.D. Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1968,s. 201-242

li Türk-Müslüman esnaflardan alındığını kesin olarak söyleyebiliriz. Eğer Ermenilerin elinde söylediğimiz fikirlerin tersini ispat edebilecek herhangi bir belge ya da onun küçük bir parçası mevcut olsaydı, onu uzun zaman önce bağırarak, abartma ve tabriplerle dolu şekilde dünya kamuoyuna sunmuş olurlardı. Sürekli atıfta buldukları ünlü katolikoslarının (İrevanlı Simeon'un) daha asırlar önce "işlerine yaramayan" belgeleri saklama ile ilgili öğütüne Ermenilerin günümüze kadar sözünden dönmeden takip etmekte olduklarını unutmamak lazım. Onu da dikkate almak gerekir ki, söz konusu kabaleler derleme yaptıkları dönemden bu günümüze Ermeni ruhani liderleri ve tarihçileri tarafından bu bölgede Ermeni feodal zümresinin tarihi varlığının ve dolayısıyla "bu arazilere sahip olmanın" kanıtlarından biri olarak kullanılır. Fakat ilginçtir ki, her nedense, hep atıfta buldukları belgelerde işte onların iddialarını temelden asılsız varsaymak için fazlasıyla yeterli olan olguları görmek bile istemiyorlar. Bu da aynı zamanda, Ermeni bakış açısının ve hasletinin sonraki tezahür biçimlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Araştırma yapılan döneme ait tarihi kaynaklarda yer alan bilgiler bu dönemde bölgede mevcut olan mülkiyet biçimleri ve mülkiyet ilişkilerinin tüm tezahür şekillerini incelemeye ve takip etmeye olanak sağlar.

Bu anlamda araştırmaya sevk edilmiş tüm tarihi kaynaklarda yansımış bilgiler hem araştırılan, hem de önceki dönemde mevcut olmuş mülklerin burada eski zamanlardan yaşayan yerli Türk-Müslüman mülkedar zümrenin mensuplarına ait olduğunu net olarak göstermektedir. İrevanlı Simeon'un "Cambri" eserinde ve "Kabale"lerde ("Kupçie")⁵ yansıyan bilgiler, İ.P. Petruşevski'nin, A.D. Papazyan'ın ve diğer Ermeni tarihçilerinin ve onların taraftarlarının kitap ve makalelerinde yer alan bölgede iktidarda olan sülalelerin amaçlı politikalarının sonucu olarak Ermeni toprak mülkiyeti şeklinin feshi ve bununla da yerli Ermeni feodal zümresinin ortadan kaldırıl-

ması önermelerinin palavra olduğunun kanıtı açısından son derece önem arz etmektedir. Bu belgeler üzerinde birincil yüzeysel araştırmalar sırasında dahi incelenen ve ondan önceki dönemde bölgede tarihi köklere sahip herhangi Ermeni feodal zümresinin mevcut olmadığı, Ermeni katolikosluğunun ve ayrı ayrı Ermenilerin edindikleri mülklerin sadece 1431 yılından sonra bu bölgede yaşayan yerli Türk-Müslüman ev sahiplerinden alınması yoluyla elde edildiği anlaşılıyor.

Hakkında bahsi geçen son kitaba ("Kupçie") dahil edilen her bir belgenin metninde ister alış, satış veya bağışlama konusu olan her bir arazinin, isterse de bu arazinin sınırında bulunan arazilerin, pazarlık ortamında katılımcısı olan tarafların, bu pazarlığa tanıklık edenlerin, hem de bu belgeleri doğrulayan yetkililerin şahsında sadece Türk kökenli isim ve bu kişilerin ait oldukları, eski tarihlerden buyana bölgede yaşayan ve buranın gerçek sahipleri olan "sedlu", "alpavut", "Rumlu", "otuziki", "köylühisarlı", "hunuslu", "Bayburtlu"⁶, gibi Türk tayfa isimleri ile karşılıyoruz.⁷ Tüm saydıklarımızın karşılığında döneme ait olan hiçbir tarihi kaynaktan bir tane de olsun Ermeni kökenli yer ve tayfa adına rastlanamaması gerçeği bir daha bu yerlerin gerçek sahiplerinin Azerbaycan Türkleri olduğunu bize söylemeye esas veriyor ve Çukur-Saad topraklarının tarih boyunca Azerbaycan Türklerine ait tarihi bir mekan olmasını kanıtlıyor.

Tarihi belgelerle tanışma sırasında uzun süre Çukur-Saad topraklarında hakimiyette olmuş ve ona kendi ismini vermiş Emir Saadin soyunun takipçileri olan Sadlu aşireti mensuplarının bu bölgede çok sayıda köylere sahip olmalarını ve yörenin en

(5) Erevantsi S. Djambri. Pamyatnaya kniqa, zertsalo i sbornik vsekh obostoyatelstv svyatoqo prestola Eçmiadzina i okrestnix monastirey (pervod. S.S. Malxasyantsa) M.:Vostochnaya literatura, 1958, s. 85; Persidskie dokumenty Matenadarana II.Kupçie Sost. A.D.Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1968 642 s.

(6) Persidskie dokumenty Matenadarana II.Kupçie Sost. A.D. Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: Arm.SSR, 1968, s. 289, 303, 318, 320, 322-324, 331-332, 336, 377

(7) Persidskie dokumenty Matenadarana II. Kupçie Sost. A.D. Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1968, s. 243-338

büyük ev sahipleri sıfatıyla bulduklarını görüyoruz. Şöyle ki, döneme ait alış, satış işlemlerinin resmileştirildiği kabalelerde satan taraf olarak çoğunlukla Sadlu aşiretinin mensuplarının isimlerine rastlıyoruz. Hem “Kabale”lerde, hem de İrevanlı Simeon’un “Cambır” eserinde yer alan belge ve kayıtlara göre XV yüzyılın 30’lu yıllarından itibaren ayrı ayrı Ermeni ruhani mülkedarlarının şahsında bölgede bulunan yerli Türk mülkedarlarına ait malvarlığının bütün veya taksitle satın alınmasının tanığı oluyoruz. Bu zaman alınan ilk mülkün Çukur-Saad eyaletinin Kerbi ilçesinin Üçkilse köyüne ait olmasını gözden kaçırmak olmaz. 1441 yılında Ermeni Gregoryen Kilisesi merkezinin Çukur-Saadın Üçkilse köyü arazisine aktarılmasını ve bu gün de burada faaliyet gösterdiğini düşünürsek, o zaman sorunun özü anlaşılır. Burada temel amacın gelecekte kilise merkezi olarak öngördükleri semte sahip olmak olduğunu söyleyebiliriz. 1441 yılından itibaren Ermeni kilisesinin mülkler elde etmek ve onların arazisini genişletme faaliyetini artan hızla gerçekleştirmeğe başladığını, yörenin yerli Türk mülkedarlarına ait malı komple veya taksitle almalarına tanık oluyoruz. Kanaatimizce, Üçkilse manastırının mülk toprakları elde etmek ve onların alanını genişletmek doğrultusundaki amaçlı etkinliği ile eski Ermeni feodal zümresinin feshi sürecinin sona ermesinin aynı yüzyıla denk gelmesi hiç de sebepsiz değildir. Burada çelişkili nokta ve haklı bir soru ortaya çıkıyor. Nasıl olabilir ki, İ.P. Petruşevski XV. yüzyılda eski Ermeni feodal zümresinin feshi sürecinin sona erdiğini belirttiği bir sırada⁸, 1441 yılında Çukur-Saadın Üçkilse köy topraklarına aktarılmış Ermeni Kilisesi⁹ mülkler edinmeye ve onların arazisini genişletmek doğrultusunda çalışmalarını artan hızla gerçekleştirmeye başlıyor? Sorunun açık ve net cevabı şudur, XV yüzyılda ve daha önce bölgede tarihi köklere dayanan herhangi bir yerel Ermeni toprak sahipliğinin varlığı söz konusu dahi olamaz. Çünkü mülkedarlar ait olan mülkün onun yasal malı olarak algılanması ve bu mülk üzerinde tüm haklarının ta-

nınması için mülkün miras yoluyla devralması hususunda - veraset yoluyla geçmesi veya yasal alış, satış işlemi sonucunda elde edilmesi temel koşul idi. Tarihi belgelerde XV yüzyılda ve daha önceki dönemde bir tane de olsun miras yoluyla devralma hususunda - veraset yoluyla geçmiş Ermeni mülküne rastlanmıyor. XV. yüzyıldan sonra edinilen tüm mülkler ise tarihi kaynakların da kanıtladığı gibi sadece alış, satış yolu ile alınmıştır. Hem “Beytül-mal”a, hem de ayrı ayrı kişilere ait, tek kelimeyle, satılmasına şer’i izin verilen tüm mülkiyet türleri Ermeni katolikoslarının alış-veriş objesi idi. İrevanlı Simeon’un “Cambır” eserinde katalikos Grigor Makvetsiden başlayarak (1443 yılından katolikos görevini yürütmeye başladı) Ermeni katolikoslarının geniş toprak alanları, bazen de bütün köyleri satın almaları ile ilgili geniş bilgiler verilmektedir. Alınmış mülklerin sınırları sadece Çukur-Saad arazisi ile sınırlı değil, ülkenin diğer yerlerinde de çeşitli gayrimenkul ve çiftlik tesisleri alınıyordu. Yazar Ermeni katolikoslarının Tebriz kenti civarında sulama kanalları, üzüm bağları, değirmenler vb. alması ile ilgili geniş bilgiler veriyor.¹⁰ Alış ve satış işlemlerinin kayıt yapıldığı belgelerden Ermeni kilisesi tarafından satın alınan tüm mülklerin sahiplerinin yörenin Türk-Müslüman nüfusunun mensupları olduğu görünüyor. Bununla da Ermeni katolikoslarının şahsında Ermeni Kilisesi XV-XVII yüzyıllar boyunca yerel Türk soylu mülkedarlardan onlara ait köyleri satın almak yolu ile bölgede ilk Ermeni toprak sahipliği oluştura bildi. S.A. Memmedov tarihi kaynaklardaki bilgileri genelleme yaparak belirlemiştir ki, 1431 yılından 1680 tarihine kadar olan dönem için Müslümanlardan 203 tümen 666 diana ve 10 şahıya 17 köyde 68 dank arsa alınmıştır.¹¹ Tarihi belgelerde yansıtılan bilgilerden hareket ederek aslında bölgede Ermeni toprak sahipliğinin belli bir tarihten-sadece 1431 yılından itibaren, hem de

(8) Petruşevskiy İ.P. a.g.e., s. 228.

(9) Erevantsi S. a.g.e., s. 85.

(10) Erevantsi S. a.g.e., s. 274

(11) Mamedov S.A. Azerbaydjan po istoçnikam XV. pervoy polovini XVIII vv.Baku: 1993, s. 47.

kısa süre içinde tezahürlerine rastladığımızı söyleyebiliriz. Bölgede Ermeni toprak sahipliğinin kısa sürede tezahürünün başlıca nedeni Ermenilerin yerli Türk-Müslüman soylular zümresinin temsilcilerinden ve halktan alış, satış yoluyla edindiği mülkiyetin vakıf enstitüsünün verdiği avantajlardan yararlanmak amacıyla kısa bir sürede vakfa çevirmeleri ile ilgilidir. Bu hususta ortaçağ toplumunun var olduğu dönem boyunca birçok Doğu ülkelerinin toprak mülkiyet biçimleri arasında önemli pozisyon yakalamış, birincil kimliğini koruyup devam ettirdiği “vakıf” tesisatı ilgi çekmektedir. Kanaatimizce, bu kurumun yüzyıllardır varlığı ve istikrarının temel sağlayıcısı İslam hukuki şer’i kuralları olmuştur. Başka mülkiyet biçimleri gibi “vakıf” tesisatı da her türlü mülkiyet üzerinde yüksek mülkiyet hakkının Allah’a ait olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır ve ondan elde edilen gelirlerin dini-hayırseverlik işlerine harcanması öngörülüyordu. “Vakıf” toprakları üzerinde de yüksek emir verici kişi şah olarak görülüyordu. Mütevellilerin belirlenmesi sadece şahın yetkisine ait olan mesele idi. Araştırma yapılan dönemde Çukur-Saad beylerbeylikleri arazisinde verimli toprak alanları ve gelir getiren onlarca değirmen, ding, üzümlük vb. vakıf edilmiş, dini kurumların emrine verilmişti. Safeviler devletinde de Doğu’nun diğer Müslüman devletlerinde olduğu gibi vakıf malı kutsal ve dokunulmaz olarak görülüyordu. Kaynakların birinde bu hususta şöyle der: “Şeriata göre eğer arazi vakıf malı ise, demek mülk sağlamdır.”¹² Sadece Müslüman dini kurumları değil, ayrıca Müslüman olmayan dini müesseseleri de fazla sayıda yüksek gelir getiren vakıf mülküne sahipti. Hıristiyan dini kurumlarına ait olan vakıflar büyüklüğüne göre Müslüman dini kurumlarına ait vakıflardan sonra ikinci yer tutuyordu. Araştırma yapılan dönemde Çukur-Saad beylerbeyliği arazisinde bulunan vakıfların çoğunluğu Ermeni katolikosluğunun merkezi olan Üçkilse manastırına veya ona bağlı olan diğer kilise ve manastırlara ait idi. Safevi yasal sistemine göre dini ne olursa

olsun vakıf emlakı üzerinde dokunulmazlık, vergi bağışıklığı (muaf veya makaf), gelirlere bağımsız olarak kullanılan (medahil ve meharic) vb. gibi hakları tanınır ve şerri yasalarla muhafaza ediliyordu. Vakıf gelirleri ile muamele yetkisi şah emri ile atanmış mütevellilere ait idi. Bu göreve tek kural olarak vakıf sahibi olan dini tesisata başkanlık eden kişiler atanırlardı. Bu da bu kişilere dini faaliyetle ekonomik olanakları birleştirerek gelecekte yörenin en zengin ve nüfuzlu mülkedarlarına dönüşme olanağı sağlıyordu. Vakıf malı alış, satış ve bağışlama konusu olamaz, herhangi bir şekilde yabancılaştırma yapılamazdı.¹³ Vakıf kuruluşlarının verdiği yasal ayrıcalıklar devlet yetkilileri ve zengin kişiler için önemli ölçüde çekici olduğuna göre onlar bu imkanlardan kendi çıkarlarına uygun şekilde yararlanmağa çaba gösteriyorlardı. Vakıf mallarının dokunulmazlığına şer’i güvenliğin olması ve bu kuralın tarih itibariyle tüm Müslüman hükümdarları tarafından tanınması birçok zengin kişileri kendi emlaklerini vakıf yapmaya sevk ediyordu. Din adamı olmaları yanı sıra, eş zamanda dönemin büyük toprak sahipleri olan Ermeni din adamları halktan satın alma yoluyla edindikleri, ayrıca yasadışı yollardan ele geçirdikleri malları vakıf yapmakla onun dokunulmazlığına ulaşmak, vergi dokunulmazlığı hakkından yararlanarak elde edilen gelirlerin tamamen hepsini benimsemek fırsatı kazanıyorlardı.¹⁴ Bu, onların hem ekonomik, hem de gelecek siyasi çıkarlarına cevap veriyordu. Bu hususta sorunun hüviyetinin anlaşılması açısından vergi bağışıklığı (dokunulmazlığı) hakkı, onun özü, araştırılan dönemde tezahür biçimleri, onu Ermeni ruhaniyeti için cazip eden unsurlar üzerinde biraz geniş durmayı gerekli biliyoruz.

Vergi bağışıklığı (dokunulmazlığı) hakkı uygulanan nesnel tarih kaynaklarda

- (12) Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp II (1601-1650). Erevan: AN Arm.SSR, 1959, s. 346.
(13) Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1956, s. 176-171, 183-184; Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp II (1601-1650). Erevan: AN Arm.SSR, 1959, s. 321-322, 325-328, 344-345.
(14) Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1956, s. 176-177

“marfulül-kelam” (kalem tarafından reddedilmiş) olarak adlandırılır ve listeye düşmeyen nesnelere kategorisine dahil ediliyorlardı. “Muaf” hakkı elde etmiş ahali “müsellem” adlandırılıyordu.¹⁵ “Müsellem” ıstılahı Arapçadan çeviride “teslim edilmiş”, “verilmiş”, “şüphesiz”, “itirazsız” anlamlarını veriyor.¹⁶

“Muaf” ıstılahı ise Arapçadan çeviride “af edilmiş”, “bağışlanmış” anlamlarını ifade eder.¹⁷ “Vergi ve yükümlülüklerden muaf edilmiş kişi ve obje” anlamına gelen “muaf” ıstılahının çok erken dönemlerden, daha IX yüzyıldan Ön ve Orta (Merkezi) Asya’da çalıştırıldığı bilinmektedir. Bazen “muaf” ıstılahının eşanlamı olarak kaynaklarda Farsça kökenli “serbest” ıstılahında da rastlanmaktadır.¹⁸ Örneğin, S. V. Ter-Avetisyan eserinde Çulfanın Ermeni tüccarlarını “azadlar” (serbestler) olarak isimlendiriyor.¹⁹ Genellikle, dokunulmazlık hakkı şahın iradesine uygun olarak, bir takım siyasi görüşlere dayanılarak veriliyordu. Örneğin, Ordubat halkının Osmanlı fethi sırasında Safeviler devletine sadakatini değerlendiren I Şah Abbas hicri 1012 (1603-1604) yılında şehir halkına vergi dokunulmazlığı verilmesini öngören ferman imzalamıştı.²⁰ Safevi hakimiyeti zamanında şahın domenleri(adresleri) sırasında olmuş Culfa şehrinin nüfusu da vergilerden muaf ilan edilmişti.

“Muaf” hakkının verilmesini koşullandıran tamamen siyasi görüşmelerle yanı sıra tarihsel olarak kararlaştırılmış gelenek de mevcuttu. Bu ise vakıf mallarının her türlü vergiden muaf edilmesi (yani, “muaf” sayılması) geleneğidir. Buna “doğal muafilik” de diyebiliriz. Örneğin, Evliya Çelebi “Seyahatname” sinde imam Ali Rıza vakfı olan Sederek köyünün “tüm vergi ve yükümlülüklerden serbest, âbâd, bin evden oluşan, sayısız bağbahçesi, güzel havası, nüfusunun tamamı Şii olan bir köy olması” hakkında bilgi veriyor.²¹ Günümüzde Azerbaycan Respublikası’nın Şeki ilçesinin eski zamanlardan nüfusunun sadece Türklerden oluşan Kiş köyünde Kafkasya’nın en eski Hıristiyan tapınağının bu-

lunduğu mahalle “maaflar” olarak adlandırılır ki, bu sözün vergi dokunulmazlığı hakkını belirten “muaf” kelimesinden oluştuğunu ve “vergiden muaf edilmişler” anlamına geldiğini söyleye biliriz. Anlaşılan, civar arazi tapınağın vakfı olduğundan her türlü vergiden muaf edilmişti. Bu ise sonuçta burada yaşayan sakinlerin başkaları tarafından “maaflar” adlandırılmasına neden olmuştu ki, sonradan bu deyim aynı mahallenin adına dönüşmüştü. Doğrudur, dini kurumlara ait olan vakıf mallarının vergilerden muaf tutulması devlet başkanlarının halk içerisinde büyük otoriteye sahip ve siyasi olaylara etki yapabilmek konusunda olan ruhani zümresinin desteğini kazanmak gibi siyasi amaçlarına da hizmet ediyordu. Bunun yanı sıra, vakıf mallarına dokunulmazlık hakkının verilmesini koşullandıran bir takım başka sosyal-ekonomik ve ideolojik karakteristik faktörler de bulunuyordu. Her iki durumda da muaf hakkı verilmiş obje her türlü vergiden muaf edilir, vergi listelerinden çıkarılıyordu (“marfulül-kelam” adlandırılıyordu-V.B). Tarihi kaynaklarda “muaf” ıstılahının eşanlamı olarak “terhan” ıstılahı da kullanılıyordu. Gürcü çarı Simona (Mahmut Mirza hana-V.B) ait olan hicri 1002 (1594) yıl tarihli fermanla Gori’deki Ermeni ruhanileri “terhan” hesap edilerek vergilerden muaf tutulmuşlardır.²²

Muaf hakkının verilmesi yetkisi sadece şaha aitti. Dokunulmazlık hakkı elde etmiş kişiler yönetim değişimi sırasında bu hakkın yeni tahta çıkmış şah tarafından tanınması ve onayı için başvuruda bulunmaları gerekiyordu. Bu zaman geleneksel olarak muaf hakkının verilmesi hakkında önceki şahın fermanları sunuluyordu. Hatta bölge Osmanlı haki-

(15) Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1956, s.164-165,167-168.

(16) Arap ve fars sözlüğü lügati. Bakı: Yazıcı, 1985, s. 428.

(17) Arap ve fars sözlüğü lügati.s.398.

(18) Petruşevskiy İ.P. a.g.e., s.180.

(19) Ter-Avetisyan S.V. Qorod Djuqa. Materialı po istorii torqovix otogoeniy djulfinckix kupçov v XV-XVII vv. Tbilisi 1937, s.182.

(20) Nemetova M.J. Azerbaycanın epigrafik abideleri (XVII-XVIII asırlar). Bakı: Azerb SSR EA baskısı, 1963, s. 29-30.

(21) Evliya Çelebi. Seyahatname (Türk dilinden işleyeni ve şerhlerin muallifi S.Onullahidir). Bakı: Azernesqr, 1997, s.10.

(22) Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1956, s. 194-195.

miyeti altında olduğu zaman “muaf” hakkının Osmanlı yetkilileri tarafından tanınması için Safevi şahları tarafından verilmiş fermanların sunulması yeterli idi. Tarihi kaynakların araştırılması sırasında “muaf” hakkının camilere bağışlanmış (vakıf edilmiş) emlake olduğu gibi İslam tarafından bilinen diğer dinlere ait olan kurumlara da uygulanacağı anlaşılmaktadır. Bu ayrıcalık birçok durumda bu veya diğer kişilere emlaklerini vakıf etmekle, dolayısıyla onun dokunulmazlığını sağlamakla beraber, vergilerden kurtulmak için de uygun bir ortam oluşturuyordu. Bu durum ruhani yaşamla laik toprak sahibinin faaliyetini birleştiren Ermeni ruhani - esnafları (paronterleri) için daha çok karakteristik idi.

XVIII. yüzyıl yazarı İrevanlı Simeon vergi dokunulmazlığı hakkında şöyle yazıyor: “Bu o demektir ki, sivil nüfustan farklı olarak hem katolikoslar, hem de kardeşlik dünyevi iktidara herhangi bir vergi ödemekten muaf-tırlar. Ali makama (Üçkilse kastediliyor-V.B) ait olan alanlar, üzüm bağları, tarlalar ölçüm dışıdır. Sürüler ve yük hayvanları sayılmazlar. İthalat ve ihracat mallarından gümrük alınmı-yordu. Onlar (katolikoslar ve kardeşlik-V.B) can vergisi, 1/5, 1/10, kişi başına vergi, sürülerden ve mülkten tutulan vergi ve ülkede kabul edilmiş diğer ücretleri vermiyorlardı. Yüksek makam bütün malı ile beraber bun-lardan tamamen serbest idi”. Divana öden-meli olan verginin “muaf” ilan edilmesi bu verginin tamamen iptali demek değildi. Sa-dece, hazineye ödenmeli olan vergi esnafın nefine taviz verilir ve emlakten elde edilen gelir tamamen esnafın kişisel bütçesine dahil oluyordu. Kısacası, muaf, üreticilere yapılan ödün değildi, ortaçağ tesisatı gibi esnafın le-hine verilen ayrıcalık idi. Örneğin, Şah Süley-man (1666-1694) hicri 1082 (1672)’ci tarihli fermanı ile I Şah Abbas tarafından hicri 1020 (1611) yılında Üçkilse mütevellisine manas-tırın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla her yıl “behreçe” vergisini alarak harcamaya izin ve-ren fermanı yeniden teyit etmişti.²³

Safevi şahlarının “muaf” ilan edilme hakkındaki fermanlarında bu hakkın uygulama alanı somut belirlenir, dokunulmazlık elde etmiş emlakın net listesi düzenleniyordu. Bu liste dışında mevcut olan ve gelecekte elde edilecek herhangi bir diğer emlak ver-giye tabi tutulurdu. Muaf olmaları hakkında şah fermanları katolikoslara sunulurken “di-vangir” denen kişiler tarafından tutanak dü-zenleniyordu. Bu eylemde üzüm bağlarının, değirmenlerin, yağ rafine tesislerinin sayısı hakkında bilgi yansıtılıyor ve hangi bölümü-nün şah fermanları ile muaf olmaları gösteri-liyordu: “Bu yüzden de biz onları muaf yaz-dık.”. Bu içerikli rapor hazırlandıktan sonra, mühürlenir ve belgenin bir nüshası muaf hakkı elde etmiş kişiye verilir, bir kopyası ise devlet listelerinde kayıt ediliyordu. Örneğin, hicri 1098 yılında Egiazarın katolikosluğu za-manında hazırlanan raporda Üçkilsenin muaf mülkleri, bunların sayısı, bulunduğu arazi isim isim not edilmiştir.

Üçkilse katolikosları muaf hakkının uygulandığı objelerin coğrafyasını genişlet-mek doğrultusunda daima faaliyet gösteri-yorlardı. Şah II Abbas hicri 1055 yılının re-biyülevvel (27 Nisan-26 Mayıs 1645) ayında verdiği fermanla önceki şah tarafından veril-miş, Üçkilseye ait bir pulluğun muaf ilan edi-lerek listelerden çıkarılması hakkındaki fer-manı yeniden teyit edilmişti. Dikkate almak gerekir ki, Şah II Abbas’ın atıfta bulunduğu ve Şah I. Sefi tarafından Kelbeli hana (1636-1639) hitaben, hicri 1048 (1638)’ci tarihli fermanın metninde bir pulluğun daha önceki beylerbeyinin zamanında (muhtemelen Tah-masipkulu Han öngörülmüş- V.B) muaf ilan edilmesine işaret edilmektedir: “... O yüz-den o da (Kelbeli Han kastediliyor-V.B) ön-cekki yılların kuralına uygun olarak onu muaf gibi tanısın ve hiçbir şey talep etmesin. Biz de önceki yılların kuralına uygun olarak bir pulluğun “maliyetini” onun (katolikosun-V.B) muafı ilan ettik. Bu nedenle beylerbeyinin reisleri, ondan bir pulluktan dolayı herhangi

(23) Petruşevskiy İ.P. a.g.e., s.179.

bir talepte bulunmasınlar ve onu muaf olarak tanınsınlar”.²⁴ Bu arada dikkate almak gerekir ki, “bir pulluğun muafılığı” deyince aynı pulluk aracılığıyla ekimi yapılan alanlar ve onlardan elde edilen ürünün vergiden muaf tutulması anlaşılmalıdır. Görüldüğü gibi, fermanda veraset prensibinden hareket edilir, önceki fermanlara atıfta bulunuluyor, muaf edilmiş emlakın somut adı ve sayısı not edilir. Bu ferman hakkında eserinde bilgi veren İrevanlı Simeon, pullukların sayısının arttığı takdirde haleflerine bu rakamı (şah fermanını-V.B) göstermemeye tavsiye ediyordu. Bundan sonra katolikos (Filipos kastediliyor-V.B) defalarca Şah II Abbas’a manastıra ait olan üzüm bağlarının, değirmenlerin, sürülerin-Kısacası diğer gayrimenkullerin “muaf” ilan edilmesi talebi ile başvurmuş ve bunu sağlamıştır. İrevanlı Simeon’un verdiği bilgiye göre bu başvuruların her birinde katolikos somut olarak “muaf” ilan edilmesi temenni edilen manastıra ait olan emlakın türünü, bulunduğu adresi, sayısını, boyutlarını vb. hakkında bilgileri not ediyordu. Nihayetinde, katolikos üçüncü başvurusunda muhtemelen kasten belirsizliğe yol vermişti. Bu zaman muaf hakkının verilmesini temenni ettiği emlakın adını ve bulunduğu adresi somut olarak not etmemişti: “... Mukaddes makam (Üçkilse Manastırı kastediliyor-V.B) üzüm bağlarına, ekin alanlarına, değirmenlere, sürülere ve diğer emlake sahiptir ve onların hepsinin muaf ilan edilmesini temenni ediyor”. Görüldüğü gibi, burada katolikos kurnazlığa el atmış, sadece manastırın değil bu dönemde, hatta sonraki yıllarda da elde edeceği emlake da muaf hakkının geçerli olmasına ulaşmak ve bu yolla da vergiden kaçınmak amacı gütmüştü. Henüz Filipos şah fermanları almadan önce, iki kez - hicri 1057-1059 yıllarında Çukur-Saad beylerbeyi Hüsrev Han’dan manastıra ait olan mülklerin muaf olarak tanınması hakkında takle (karar, çözümlülük) almayı sağlamıştır. Bu “faaliyet” sonucunda Çukur-Saad beylerbeyi Hüsrev Han’ın bahsedilen takleleri ile 10 değirmen, 1850 baş koyun ve 9 üzüm bağı muaf olarak tanındı.²⁵

Üçkilse Manastırı Culfalı Alexander’ın katolikosluğu zamanında daha bir pulluk da elde etmişti. Şu da o anlama geliyordu ki, artık manastır tarımının teknik yetenekleri biraz daha genişlemiş ve daha çok alanı yetiştirmek için ek olanaklar oluşmuştu. Doğal olarak bu da verimliliğin artmasına neden olmalı idi. O’dur ki, yetkililer haklı olarak önceki katolikosların (Filiposun ve Akopun) sadece bir pulluğun vergiden muaf olmasına ulaşmalarını göz önünde bulundurmuş, elde edilen ikinci pulluğa göre “behre” vergisi talep etmişlerdi. Öte yandan artık hakimiyet mensuplarında önceki fermanlarla muaf ilan edilmiş sığır sayısının fermanda öngörüldüğü sayıda olmadığı, muaf hakkının uygulandığı sınırı aştığı hakkında şüpheler oluşmuştu. Bununla ilgili olarak Şah Hüseyin’e (1694-1722) başvuru yapan Culfalı Alexander, muaf ilan edilmiş bir pulluğun gelirinin monarkların (Hıristiyan kilise görevlileri-V.B) ihtiyaçlarını karşılamadığını öne sürmüştü, daha bir pulluğun “malîyetinin” ve 500 başa kadar koyuna göre toplanan “çoban beyi” vergisinin bağışlanmasını temenni etmişti. Katolikos koyunların sayısının belirtilen sınırı aştığı takdirde “çoban beyi” vergisini geleneğe uygun ödeyeceklerini bildiriyordu.²⁶ Bu başvuruya göre Şah Hüseyin hicri 1123 yılında ikinci pulluğun ve 500 baş koyunun muaf ilan edilmesi hakkında ferman verdi. Bu durumda da İrevanlı Simeon haleflerine şahın gösterilen rakamını (fermanını) sadece iki pulluğa sahip olduğu takdirde sunmanın olasılığını hatırlatmayı ihmal etmemiştir “Pulluğun ve koyunların sayı gösterilen rakamı aştığında ise gerekir ki, bu rakam (şah fermanı kastediliyor-V.B) gösterilmesin”.²⁷

Kast edilenleri özetlersek kesin olarak diyebiliriz ki, XV yüzyılda ve daha önce bölgede tarihi köklere dayanan herhangi bir yerel Ermeni toprak sahipliğinin varlığı söz konusu olamaz. Bugüne kadar Sovyet-Rus-

(24) Persidskie dokumenty Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp II (1601-1650). Erevan: AN Arm.SSR, 1959, s. 348-349.

(25) Erevantsi S. a.g.e., s. 202-203.

(26) Petruşevskiy İ.P. a.g.e., s. 179.

(27) Erevantsi S. Göst.asarı s.202, 204.

Ermeni tarihçilerinin büyük sahtekarlıkla devriyeye soktukları, Çukur-Saad bölgesinde o dönemde hakimiyette olan Türk asıllı hükümdarların yürüttüğü politikalar sonucunda Ermeni feodal zümresinin feshi ile ilgili sözde kurgusal iddialarına gelince, tarihi kaynaklarda yansıtılan olgular temelinde araştırılan dönemde Ermeni feodal zümresinin iptal edilmediğini, aslında Ermeni feodal mensuplarının (“terlerin”) “vakıf” ve “muaf” enstitülerin verdikleri avantajlardan yararlanarak kendi ekonomik-siyasi çıkarları için biçim değişerek ruhani-feodal mensuplarına (“paronter”) çevrildiklerini ve bu biçim değişme sonucunda da bölgede çok kısa zaman içinde mevcut olan ayrı ayrı Ermeni toprak sahipliğinin Ermeni mülkedar zümresini şekillendirmeden, Ermeni ruhani feodallerine dönüştüklerini söyleyebiliriz.

Kısacası, İslam’da mevcut olan “vakıf” enstitüsü, bu enstitünün verdiği sonsuz dokunulmazlık ve vergi bağışıklığı hakkının Hıristiyan dini kurumlarına ait emlake da teşmil edilmesi, Ermeni tarihçilerinin de iddia ettiği gibi, yerli Ermeni feodal zümresinin “iptaline”, aslında ise şekil değiştirmesine, yani laik feodalden ruhani feodale, Ermeni kiliselerinin ise iri feodal Çiftliklerine dönüşmesine sevk eden ana ekonomik faktöre dönüştü.

Kaynaklar

Erevantsi S. Djamb. *Pamyatnaya kniqa, zertsalo i sbornik vsex obostoyatelstv svyatoço prestola Eçmiadzina i okrestnix monastrey* (*perevod. S.S. Malxasyantsa*) M.:Vostoçnaya literatura, 1958,399s.

Evlıya Çelebi. *Seyabetname* (Türk dilinden işleyeni ve şerhlerin müellifi S. Onullahidir). Bakı: Azərnaşr, 1997,92s.

Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985,1040s.

Mamedov S.A. *Azerbaydjan po istoçnikam XV-pervoy polovim XVII vv.*Baku:1993, 240 s.

Nemətova M.J. *Azərbaycanın epigrafiq abidələri (XVII-XVIII əsrlər)*. Bakı: Azərb SSR EA nəşri, 1963,157 s.

Papazyan A.D. *Aqrarnie otnoşeniya v Vostoçnoy Armenii v XVI-XVII vekax*. Erevan : AN ARM. SSR, 1972, 303 s.

Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp I (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm. SSR, 1956, 314 s.

Persidskie dokumentı Matenadarana. Sost. A.D.Papazyan. vıp II (1601-1650). Erevan: AN Arm. SSR, 1959, 592 s;

Persidskie dokumentı Matenadarana II.Kupçie Sost. A.D.Papazyan. vıp I. (XV-XVI vv.). Erevan: AN Arm.SSR, 1968,642 s.

Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnix otnoşeniy Azerbaydjana i Armenii v XVI - naçale XIX vv. L.LQU, 1949, 352 s.

Ter-Avetisyan S.V. Qorod Djuqa. Materialı po istorii torqovix otnoşeniy djulfinckix kupçov v XV-XVII vv. Tbilisi 1937,241s.